

Mladen Švab

IZ POVIJESTI HRVATSKE ENCIKLOPEDIKE —
HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA

SAŽETAK. U prilogu je prikazan nastanak *Hrvatske enciklopedije* 1938—1945, koja je na žalost ostala nezavršena. Objelodanjeno je samo pet svezaka, A—Elektrika. Posebna je pažnja posvećena mjestu abecedarija pri radu na *Hrvatskoj enciklopediji*, a samo je naznačeno koja je bila njezina uloga u razvoju suvremene enciklopedike u Hrvata.

Ideja o *Hrvatskoj enciklopediji* zaokupila je Matu Ujevića, njezinog idejnog tvorca, pokretača i glavnog urednika, danas bismo mogli reći managera, oko 1935/36. Već nakon izlaska jednosveščanoga *Leksikona Minerva* 1936. u Zagrebu Ujević je, prema jednom razgovoru, svjedok kojega je bio gospodin prof. dr. Zdenko Šenoa, koji mi je taj podatak dao u ljeto 1989, planirao šestosveščanu Hrvatsku enciklopediju.¹ Manje je važno kada je Ujević došao na ideju o Hrvatskoj enciklopediji, važnije je da se može sa sigurnošću utvrditi kada je otpočeo rad na njoj. U prvom spomenu Hrvatske enciklopedije iz pera M. Ujevića stoji da je ona pokrenuta krajem 1938.² Tada je osnovan Konzorcij Hrvatska enciklopedija sa zadaćom izradbe Hrvatske enciklopedije na zadržanim načelima, pa se među ostalim utvrđuje:» (...) članovi tvrtke nemaju prava na dobitak, koji će se postići poslovanjem, nego će s obzirom na narodnu i kulturnu svrhu ovog poduzeća

¹ Prema sjećanju Oskara Piškorića, ideju o Hrvatskoj enciklopediji Ujević je spominjao i ranije 1933/34., v. O. Piškorić, Sjeme Hrvatske enciklopedije Mate Ujevića proklimalo je 1933/34. godine. Marulić 1991, br. 2, 246.

² Članak *Enciklopedije kod Južnih Slavena*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 240. Prema bibliografiji Mate Ujevića koju je sam sastavljao, pod III. br. 31 uveden je spomenuti članak *Enciklopedije...*, a u njemu je označena godina 1938. Zahvaljujem i ovom prilikom obitelji M. Ujevića, koja mi je stavila na raspolaganje njegovu rukopisnu ostavštinu. S tim je člankom povezana jedna pomalo neobična prepisivačka priča. U EJ 3, 240, Ujević piše: »Ukupno je štampano 5 svezaka ove Enciklopedije A—Elektr.« Taj podatak preuzima Frano Glavina, koji u Biltenu Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 9/10, povodom 25. obljetnice JLZ-a, Zagreb 1975. u članku Inicijative, pokušaji i započeta djela naše enciklopedistike i leksikografije 74, navodi:»Ukupno je tiskano pet svezaka Hrvatske enciklopedije A—Elektr.« Riječ je o očitom previdu, jer zadnji je članak petog sveska Hrvatske enciklopedije, Elektrika, za enciklopedička mjerila golemi članak, 683—736. Istu netočnost nalazimo i u članku Igora Gostla, Krugovi znanosti i umjetnosti. Pogled na povijest enciklopedizma s posebnim osvrtom na enciklopedizam u Hrvata i Srba, Republika 1988, 11—12, gdje na strani 225. stoji:»(...) između 1941. i 1945. ukupno je objavljeno pet svezaka (A—Elektr) (...).« Kako je članak I. Gostla neznatno prerađeni dio njegove disertacije, ista greška nalazi se i tamo. U rukopisu disertacije I. Gostla, O nekim sociolingvističkim aspektima višjezičnih izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1981, u poglavlju Enciklopedizam u Hrvata i Srba na str. 20. nalazi se i ova rečenica: »Ukupno je objavljeno pet svezaka (A—Elektr).« Površnost tj. nezagledanje u peti svezak Hrvatske enciklopedije pokazao je i Stjepan Laljak u članku napisanom u povodu pedesete obljetnice izlaska iz tiska prvog sveska Hrvatske enciklopedije. U članku Znameniti kulturni čin, Vjesnik od 16. II.1991, str. 14, Laljak piše: »Stoga peti svezak (završava riječju Elektri) (...).« Do nezagledanja u peti svezak došlo je vjerojatno zbog njegove rijetkosti, a jer obasiže samo 736 strana bilo je na hrbtu manje mjesta, pa kod nepažljivog gledanja zadnja slova od Elektrika slabije su vidljiva jer padaju na zaobljeni dio hrpta.

eventualni ostatak u novcu nakon izdanja Hrvatske Enciklopedije i enciklopedije o Hrvatima na pet jezika, sa 50% ostaviti zadruzi Hrvatski seljački dom za pokret protiv nepismenosti ili za Prosvjetni fond dra Mačeka, a 50% i preostali inventar ostaje za izdavanje daljnjih edicija s istom ili sličnom svrhom (...)»³. Dalekovidnost ovih odredbi držim da nije potrebno posebno isticati, ali na žalost činjenica je da mi još uvijek te nakane ubrajamo među deziderate hrvatske kulture i znanosti, i to više od pola vijeka od njegova izricanja. Od Hrvatske enciklopedije objelodanjen je ogledni arak u proljeće 1940. i pet svezaka: I. sv., 808 str. A—Automobil, 10.II. 1941; II., 728 str. Autonomasi—Boito, 20.XII.1941; III., 800 str. Boja—Cleveland, 21.X.1942; IV., 776 str. Cliac hit—Diktis, 1943; V., 736 str. Dilatacija—Elektrika, 2.V.1945, dakle, ukupno 3850 stranica dvostupčana enciklopedijskog teksta s pripadajućim slikovnim prilogima. Tome treba pribrojiti još 42 stranice, uz svih pet svezaka, koje obuhvaćaju impresum, predgovor i popise suradnika. O Hrvatskoj enciklopediji pisalo se razmjerno mnogo u dnevnom i tjednom tisku uoči i nakon objelodanjivanja prvog sveska, zatim sve manje uz naredne sveske. Dakako, za vrijeme rata nije bilo više vremena da se piše o petom svesku Hrvatske enciklopedije. Sve što je od tada do 1991. napisano nije vrijedno čak ni da se registri- ra. Tek poneki napis ima važnost.

Rad na Hrvatskoj enciklopediji započet je u predvečerje drugoga svjetskog rata a prelijevanje njegova požara i preko naših granica nije bitno omelo njezinu realizaciju. Učini- o je to tek njegov završetak.⁴

Vrijeme izradbe abecedarija Hrvatske enciklopedije nije duže od dvije i po godine.

Kako grupa profesora s klasične nadbiskupske gimnazije, iz čijih je redova došao i glavni urednik Hrvatske enciklopedije Mate Ujević, uz nekolicinu suradnika iz više pedagoške škole, nije imala, osim rada na Minervinu jednosveščanom leksikonu, drugih iskustava rada na abecedariju višesveščane opće enciklopedije kakva je po tipu Hrvatska enciklopedija, rad je na njemu krenuo neuobičajenim putem. Tako se dogodilo da abe- cedarij Hrvatske enciklopedije prvobitno broji 240 000 natuknica pa je morao biti znat- no pročišćen i ustalio se na brojni od oko 60 000.⁵ Tu veličinu treba zapamtiti. Zadržava- m se nešto duže na abecedariju zbog toga što se drži da valjano urađen, uz pravilno os- tručenu natuknicu i određen broj redaka s maksimalnim odstupanjem 2,5 do 5% čini ve- lik dio obavljenog posla na enciklopediji.⁶ Da određivanje broja redaka nije s apsolut- nom strogošću provedeno u Hrvatskoj enciklopediji, najbolje pokazuje njezino bujanje. U oglednom arku najavljuje se dvanaest svezaka, nakon prvog objavljenog sveska zbog prebačaja broja redaka jasno je da bi bilo 16 svezaka, čega je tada svjesno i njezino ured-

³ Iz ugovora među vlasnicima Konzorcija Hrvatska enciklopedija, ogledni arak Hrvatske enciklopedije, Zagreb 1940, nepaginirano.

⁴ Nivo pisanja o Hrvatskoj enciklopediji možda ponajbolje pokazuje članak D. S. (vjerojatno Darko Stuparić), U rajlama laži, Vjesnik od 9. IX. 1989, str. 9, gdje se u u polemici s Milošem Labanom može naći i sljedeća tvrdnja: »Hrvatska enciklopedija je pokrenuta za stare Jugoslavije, a njeno izlaženje prekinuto je za NDH« (kurziv M.Š.).

⁵ Rudolf Herceg, predgovor, Velika i mala Hrvatska enciklopedija, Mala knjižnica Seljačke sloge 6, Zagreb 1941, 2.

⁶ Prema M. Ujeviću, *Abecedarij urađen po tim načelima, napose koji nije preuzet iz stranih enciklopedija, znači završenu trećinu redakcijskog posla na enciklopediji*, Enciklopedije kao odraz svog vremena, str. 2, rukopisna ostavština M. Ujevića, u posjedu njegove djece. Još veću važnost abecedariju pridaje Danko Grljić pa u diskusiji o Enciklopediji hrvatske povijesti i kulture, Zagreb 1980, ističe: »općenito se naime u enciklopedijskoj struci smatra da je dobrim, preciznim alfabetarom, u kojem bi aproksimativno za jednu natuknicu bio određen i broj redaka, da je time već 60 posto enciklopedijskog posla završeno«. Naše teme 1981, 4, 570. O posljednjima nedovoljnog iskustva pri sastavljanju abecedarija za Enciklopediju hrvatske povijesti i kulture treba pažljivo zagledati u njezinu relevantnu ocjenu, Trpimir Macan, Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb 1980, Marulić 1981, 2, 199—206.

ništvo. Pri pažljivijem zagledavanju svih pet svezaka lako je zaključiti da bi taj broj svezaka do slova Ž narastao na dvadesetak te vjerojatno još dva opsegom polusveska od kojih bi jedan bio Atlas a drugi kazala. Žurba — a dvije i po godine držim da to jest za dovršenje abecedarija koji udovoljava spomenutim načelima uz pionirstvo izvođača — izazvala je uvećanje broja svezaka na gotovo dvostruki broj.

Postoji suvremeni primjer da izdanja Leksikografskog zavoda planirana kao jednosveščana pri objelodanjivanju obasižu više svezaka.⁷ Narastanje obujma jednosveščanoga *Likovnog leksikona Jugoslavije*⁸ bilo je još veće. Do sada su pod naslovom *Likovna enciklopedija Jugoslavije* objavljena dva sveska enciklopedijske veličine (I. Zagreb 1984, A—J, i II. Zagreb 1987, K—Ren), a upravo se privodi završetku i treći. Zamislimo enciklopediju predviđenu u dvadesetak svezaka, npr. Veliku hrvatsku enciklopediju, a prebačaj opsega prema istom omjeru! Bilo bi to u boljem slučaju četrdeset a u gorem šezdeset svezaka. Nema te enciklopedijske kuće koja bi to mogla tolerirati. Na primjer, kod pretpostavljene dvadesetosveščane Velike hrvatske enciklopedije, ako opseg natuknice može odstupati samo pet posto — u praktičnom radu to je u pravilu na više — to je još jedan svezak. Jasno je zašto se abecedariju mora posvetiti najveća moguća pažnja.

Jedno je od osnovnih načela rada na Hrvatskoj enciklopediji, iako ona po tipu pripada velikim općim enciklopedijama, za naše uvjete i prilike, da »smo u Hrvatskoj enciklopediji dali prostora svim naučnim disciplinama u opsegu, koji će zadovoljiti ne samo obrazovanog čitatelja nego i stručnjake, ipak smo posebnu pažnju poklonili pitanjima, koja se tiču Hrvata; opširnije od drugih obrađeni su i narodi, koji su nam blizu geografski ili (...) po utjecaju u našem kulturnom razvitku.«⁹ To su uobičajeni postupci u svih naroda. No pogledajmo što je tada Hrvatima nedostajalo kao pretpostavka za olakšavanje takvog rada na Hrvatskoj enciklopediji. Rječnika suvremenoga književnog jezika nisu 1940. posjedovali, pa je to ponukalo Matu Ujevića, sastavljača i potpisnika predgovora u prvom svesku Hrvatske enciklopedije, da konstatira: »(...) ali smo krvavo osjetili potrebu suvremenog hrvatskog rječnika, u kome bi pored domaćih, narodnih riječi bili i znanstveni nazivi iz različitih struka.«¹⁰ Svi danas znaju koliko je situacija u pogledu takvoga rječnika različita. Podjednaka je situacija i sa zemljopisom po regijama svih hrvatskih zemalja. Nešto poput *Krajevnog leksikona* u Slovenaca mi nemamo. To je isto preduvjet Hrvatske enciklopedije. Ujević je spretno iskoristio ratno doba prekrajanja granica i zaključio: »(...) ali nas je rat omeo; da štampamo karte u bojama, možda bi zastarjele, prije nego bi se pojavile.«¹¹

Treća vrlo bitna sastavnica Hrvatske enciklopedije, kao i svih općih, nacionalnih i višenacionalnih enciklopedija, jest veći ili manji broj kako životopisa nacionalnog tako i izvannacionalnog korpusa. A kako su stajale hrvatska kultura i znanost na početku petog desetljeća XX. vijeka s primjereno obrađenim životopisima? Osim *Znamenitih i zaslužnih Hrvata* iz 1925, djela koje je nastalo kao derivat jednoga nezavršenoga Akademijinog pothvata začetog uoči prvoga svjetskog rata a dovršenog 1920, ali nikada i objelodanjenog, bilo je tu malo što: Kukuljevićev *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, A—Strahinić (nedovršeno), Zagreb 1858—1860, i *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886,

⁷ Tako se Muzički leksikon JLZ-a, planiran kao jednosveščani, v. Bilten JLZ 9/10, 40, objelodanjuje u dva sveska s izmijenjenim naslovom Leksikon jugoslavenske muzike, 1 i 2, Zagreb 1984.

⁸ Isto, 40.

⁹ Hrvatska enciklopedija, 1, A—Automobil, Zagreb 1941, Predgovor, IX.

¹⁰ Isto, X.—XI.

¹¹ Isto, X.

Grlovićev *Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća*, Zagreb 1898—1900, više nego oskudan izbor u Stanojevićevoj *Enciklopediji SHS*, koji i takav nije cjelokupan s obzirom na uvrštene Hrvate, preuzet u prvo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*.¹² Dakako, bilo je u hrvatskoj kulturnoj povijesti niz razasutih životopisa u bezbrojnim časopisima, knjigama, stranim životopisnim leksikonima poput jednog Wurzbacha — za sastavljanje abecedarija hrvatske enciklopedije ne mnogo. Zbog toga je potrebno odati to veće priznanje sastavljačima abecedarija Hrvatske enciklopedije, gdje je lavovski dio, uz pomoć suradnika, uradio Gustav Šamšalović, koji je imao solidno enciklopedičko-leksikografsko iskustvo jer je bio glavni urednik *Leksikona Minerva*. U ovom se trenutku situacija bitno poboljšala. Riječ je o golemu poslu koji je već uložen u abecedarij *Hrvatskog biografskog leksikona* kao i u prva dva sveska koja su pokrila slova A do uključivo C. Upravo se radi na trećoj knjizi. Abecedarij se u posljednje vrijeme sustavno dopunjuje imenima iz iseljništva, koja su do 1990. bila uvrštena u *Hrvatski biografski leksikon* u izuzetno malom broju; ovo vrijedi, naravno, samo za jedan dobro nam znani segment iseljništva Hrvatske. Dakle, samo u tom vidu rada na budućoj Hrvatskoj enciklopediji situacija je povoljnija. Svaki onaj koji, potpuno pogrešno, računa da će moći prepisivati ili jednostavno preuzimati cijele članke iz *Hrvatskog biografskog leksikona* za Hrvatsku enciklopediju — vrijedi to i za materijal naše *Opće enciklopedije* a i *Enciklopedije Jugoslavije* — gorko će se razočarati. Iz spomenutih enciklopedija i leksikona, uz nužne dopune u broju natuknica, moguće je upotrijebiti materijal tek za abecedarij i najgrublje ravnjanje u svezi s brojem ređaka, i to ne uvijek.

Dakle, s obzirom na vrijeme u kojem je zasnovana i u kojem je uspješno do sredine 1945. u dvadeset i pet posto i ostvarena, Hrvatska enciklopedija zaslužuje stvarno priznanje i divljenje. Za taj uspjeh — a vidjeli smo uz kakvu odsutnost bitnih pretpostavki — mora biti još razloga.

Pridonijelo je tome još jedno načelo, prema kojem » nepristrani duhovni napori svih naših priznatih stručnjaka da pronađu bitne elemente hrvatskog duha, okupit će hrvatske intelektualce bez razlike pogleda i naziranja u jednom zajedničkom plemenitom poslu «¹³ ili, još eksplicitnije, » Možemo bez ustručavanja kazati, da nikada u hrvatskoj kulturnoj povijesti nije bilo slučajeva ovako široke i širokogrudne organizacije posla«¹⁴.

Kako ovaj prilog ne bi bio opterećen, bilo pozitivnim primjerima, bilo negativnim primjerima, tj. gdje je sve plaćen danak politički opterećujućoj stvarnosti u vremenu u kojem je nastajala Hrvatska enciklopedija, spomenut ću samo članak Anarhizam, Dzierżyński i Čeka. Više je podataka moguće naći u objelodanjenim člancima ovog autora¹⁵ a brojčane i raščlanjene po strukama u monografiji o Mati Ujeviću kao enciklopedistu, koja je pred završetkom.

Hrvatska je enciklopedija stjecajem okolnosti, jer je ostala dvadesetpetpostotni torzo, a njezino nastavljanje nije Mati Ujeviću uspjelo u sklopu tadašnjega Nakladnog zavoda Hrvatske početkom lipnja 1950, imala, zajedno sa svojim glavnim urednikom i abecedarijem, još jednu vrlo častnu ulogu.

Mate Ujević, kao rasni enciklopedičar i leksikograf, nije mogao ne stvarati enciklopedije. Tako je, nakon objelodanjivanja ogleđnog arka od 20 stranica veličine Hrvatske en-

¹² Sveobuhvatniji popis v. Žarko Domljan, Biografske zbirke i leksikoni u Hrvata, Forum 1988, 5—6, 474—484.

¹³ Hrvatska enciklopedija, 1, A—Automobil Zagreb 1941, Predgovor, IX.

¹⁴ Isto, XI.

¹⁵ Što je to Hrvatska enciklopedija, Start br. 544 od 25. XI. 1989, 42—44 i 76; Tolerantni antipodi, Danas br. 437 od 3.VII. 1990, 39, i Danas br. 438 od 10.VII.1990,6.

ciklopedije Primjerci članaka Pomorskog leksikona 1944, pokrenuo kao pomoćnu seriju Pomorsku knjižnicu, u kojoj su za rata objavljena djela V. Bačića i P. Mardešića, kasnijega dugogodišnjeg suradnika Pomorske enciklopedije prvo Jadranskog instituta Akademije a potom JLZ-a. Rad na Pomorskoj enciklopediji nastavljen je dvije i po godine nakon objelodanjivanja primjera članaka tj. oglednog arka. Već nakon dvije godine od početka poslijeratnog rada na Pomorskoj enciklopediji 1947, dakle 1949, Mate Ujević objelodanjuje brošuru Pomorska enciklopedija, tj. upute urednicima i suradnicima za rad. Na str. 5 su sljedeći rokovi:

- a) slova A—Đ obraditi najdalje do 1.III.1950.
- b) slova E—J " " do 1.VII.1950.
- c) slova K—O " " do 1.XII.1950.
- d) slova P—Ž " " do 1.VII.1951.

Godine 1950. Krleža od Akademije preuzima abecedarij i cjelokupan materijal za Pomorsku enciklopediju, kao i glavnog urednika Matu Ujevića kao glavnog organizatora ovoga slavljeničkog Zavoda.

Vjerojatno golemi organizacijski poslovi oko ustrojstva Zavoda, razrade programa i okupljanja ljudi usporavaju Ujevića, koji ostaje i dalje glavnim urednikom Pomorske enciklopedije. Godine 1954. ona je prvi enciklopedijski svezak što ga izdaje ovaj Zavod.

Prenošenje iskustava s rada na Hrvatskoj enciklopediji možda je najuočljivije u sljedećoj pojavi. Brojevi su neumoljivi. Abecedarij Hrvatske enciklopedije ima oko 60 000 natuknica ili pojmova. Opća enciklopedija LZ I. izdanje 51 254 (7 svezaka), III. izdanje 49 038 (8 svezaka), EJ oko 19 580. Brojevi su suviše bliski a da ne uočimo da je tu podloga u 85% abecedarija Hrvatske enciklopedije, s nužnim dopunama koje su u svezi s novom poslijeratnom stvarnošću. U prilog toj tezi su i ove činjenice.

U početku izlazi po jedan svezak godišnje i *Opće enciklopedije* i *Enciklopedije Jugoslavije*, a zatim učestalost izlaženja naglo popušta. Dok postoji materijal Hrvatske enciklopedije, dakle do sredine slova E, *Opća enciklopedija* izlazi ovim tempom: 1. svezak 1955, 2. svezak 1956, a 3. svezak kasni, izlazi 1958. Isti ritam ima i *Enciklopedija Jugoslavije*.

Čak i površna poredba Uputa urednicima i suradnicima za rad Pomorske enciklopedije iz 1949. i Priručnika Leksikografskog zavoda iz 1952. pokazuje kontinuitet. No postoji još jedna zanimljiva činjenica. Poslovni red Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda iz 1943. obasiže 15 stranica, iz ožujka 1945, nakon uvođenja cenzure krajem 1944, 19 stranica, a 1958. LZ imao je Poslovni red od 66 stranica. Naravno, riječ je o istom formatu. No to je predmet posebne monografije o LZ-u ili kontinuitetu i diskontinuitetu u hrvatskoj kulturnoj povijesti XX. vijeka.

AUS DER GESCHICHTE DES KROATISCHEN ENZYKLOPÄDISMUS — — KROATISCHE ENZYKLOPÄDIE

ZUSAMMENFASSUNG. In der Beilage wird die Entstehung der Kroatischen Enzyklopädie im Zeitraum 1938—1945, die leider unkomplett blieb, geschildert. Davon wurden nur 5 Bände publiziert, und zwar von A—ELEKTRIKA. Das Alphabetarium wurde mit besonderer Sorgfalt zusammengestellt, sowie die Rolle die dieses Nachschlagewerk bei Entwicklung des modernen Enzyklopädismus in Kroatien gespielt hat, betont.